

5. К вопросу о культурно-хозяйственном значении частного землевладения. – М. : Леман и Сахаров, 1919. – С. 18.
6. Кондратьев И. Д. Аграрный вопрос о земле и земельных порядках / И. Д. Кондратьев. – М. : Универсальная библиотека, 1917. – С. 42. – (Серия Лига аграрных реформ).
7. Там само.
8. Порш М. Из статистики України / М. Порш // Україна: Науковий та публіцистичний щомісячний журнал. – 1907. – Т. III. – С. 24–45.
9. Аграрный вопрос. Сборник статей издания кн. П. Д. Долгорукова и И. И. Петрункевича // Кн. Долгоруков. Аграрный вопрос с точки зрения крупного землевладения. – С. 2.
10. Левитский В. Ф. Аграрный вопрос в России / В. Ф. Левитский // Брейер Л. К., Брун М., Воробьев Н. И., Герценштейн М., Ден В. Э. Аграрный вопрос: Т. 2. – М. : Беседа, 1907. – С. 223.
11. Там само.
12. Янсон. Ю. Опыт статистических исследований о крестьянских наделах и платах / Ю. Янсон. – СПб. : Тип. М. Стасюлевича, 1877. – С. 73.
13. Сифман Р. И. Динамика численности населения России за 1897–1914 гг. / Р. И. Сифман // Брачность, рождаемость, смертность в России и в СССР. – М., 1977. – С. 62–68.
14. Материалы комиссия по исследованию вопроса о движении с 1861 г. до 1900 г. благосостояния сельского населения средне-земледельческих губерний сравнительно с другими местностями европейской России. Разработано департамент. Окладных сборов. III часть. – СПб., 1903. – С. 159–161.
15. Доклад Харьковской губернской земской управы чрезвычайному губернскому земскому собранию 12 июня 1905 г. по экономическому отделу (Б. И. Каразина). – Харьков, 1905. – С. 27.
16. Левитский В. Ф. Вказ. праця. – С. 229.

ББК 63.1(4Укр)5

Муравік Г. М.

ВИВЧЕННЯ РАДЯНСЬКИМИ ІСТОРИКАМИ СТАНОВИЩА РОБІТНИКІВ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

На основі аналізу основних праць радянських авторів, присвячених становищу українського робітництва на зламі ХІХ – ХХ ст., розкрито соціально-економічне становище робітників, економічні та політичні форми боротьби робітників за свої інтереси. У більшості досліджень радянської доби увага акцентувалась

на питаннях, пов'язаних з чисельністю, складом робітничого класу, особливостями його формування в Росії, умовами життя та праці промислових робітників. Дослідження проводились в заданому ідеологічному фарватері. У роботі показано загальний стан дослідження теми, а також зроблено спробу висвітлити досягнення й недоліки радянської історіографії. На сучасному етапі розвитку української історичної науки залишається актуальним дослідження становища робітничого питання в радянській історіографії. Подальше вивчення теми дозволить створити повну картину історії українського робітництва кінця XIX – початку XX ст.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. економіка українських земель розвивалась в умовах формування аграрно-промислового ринку вільної конкуренції. Особливо швидко нові капіталістичні відносини розповсюджувались в українських землях, що перебували у складі Російської імперії. На цей процес впливав ряд факторів: вигідне географічне розташування земель, сприятливі природно-кліматичні умови, значні поклади корисних копалин, розташування ринків збуту готової продукції, наявність вільної робочої сили.

У цих умовах зросла необхідність у робітниках. Тому вивчення становища робітництва необхідне для створення повної картини історії України зазначеного періоду. Ця проблема була широко представлена у радянській науковій літературі. Більше того, вона виступала своєрідною візитівкою тогочасного дослідницького середовища. Протягом кількох десятиліть відбулося нагромадження фактичного матеріалу та сформувалася концепція, яка ґрунтувалась на марксистсько-ленінській методології. Відчувається необхідність у переосмисленні радянських підходів до вивчення становища робітників України на зламі XIX – XX ст.

Існує достатня кількість досліджень, що розкривають внесок радянських істориків у вивчення робітничого питання. Серед них слід зазначити роботи Л. М. Іванова, О. П. Маркевича, Ф. І. Назаренко, Д. М. Шебанця, О. П. Реєнта, В. М. Ботушанського, які націлені на розкриття конкретних напрямків та принципів в історичному дослідженні, що використовувались радянськими авторами. Л. М. Іванов, на основі аналізу досліджень Ф. Є. Лося, О. О. Нестеренко, Є. С. Компана, робить висновок про існування в радянській історіографії двох напрямків історичного дослідження – вивчення соціально-економічного і політичного становища робітників та дослідження форм робітничої боротьби і страйкового руху [1]. О. П. Маркевич, Ф. І. Назаренко наголошують на наявності єдиних принципів дослідження робітничої історії, що побудовані на концепції класової боротьби [2]. Згідно з цим підходом робітництво розглядалось як провідна верства суспільства, рушійна сила революційної боротьби,

опера радянської ідеології [3]. Д. М. Шибаніц у своїй роботі розглядає напрацювання дослідників радянської доби щодо участі та ролі робітництва в революційних подіях 1905 – 1907 рр. [4]. О. П. Рєєнт, В. М. Ботушанський проводять аналіз основних етапів вивчення радянськими дослідниками історії робітництва, простежують еволюцію радянської історичної думки на прикладі відображення подій революції 1905 – 1907рр. [5]. Таким чином, створена загальна палітра радянської дослідницької роботи в сфері робітничого питання. Однак, з огляду на посилення інтересу до історії робітників, залишається актуальним вивчення широкої бази радянської історичної літератури, присвяченої зародженню і формуванню робітництва на зламі XIX – XX ст. [6].

Мета нашої роботи полягає в аналізі праць радянських науковців з історії робітництва зазначеного періоду. Джерелами статті стали дослідження радянської доби з історії робітництва другої половини XIX – початку XX ст. Передусім, це одноосібні та колективні монографії, статті та збірники статей.

Проблема формування робітничого класу, його соціально-економічне становище та участь робітників у революційній боротьбі знайшли своє відображення в історико-економічних дослідженнях промислового розвитку України в цілому, а також з історією окремих заводів та фабрик. Саме на такі дослідження були націлені історики радянської доби.

Історія вивчення робітничого питання в Україні другої половини XIX – XX ст. нараховує декілька десятиліть, періоди зростання дослідницького інтересу до проблеми чергувалися з періодами тривалого спаду. У радянській історіографії можна виділити кілька етапів. Перший припадає на 1920 – 1930-ті рр. і збігається з періодом становлення радянської історіографії. Другий етап розпочався у повоєнні роки, охопивши 1950-ті – початок 1960-х рр. Тоді були написані монографії, що детально розкривають джерела формування робітничого класу України, його кількісне зростання, зміни в соціально-економічному становищі робітників [7]. Велика увага приділялась робітничим організаціям, формуванню пролетаріату, який був опорою радянської ідеології [8]. У працях радянських дослідників цього періоду приділено увагу дореволюційному робітничому законодавству та політиці царизму в робітничому питанні [9]. Проблеми економічної боротьби робітників, як правило, ототожнювались з політичним протистоянням. При цьому акцент робився на активній участі робітників у революційній боротьбі 1905 – 1907 і 1917 рр. [10]. Третій етап припадає на 1970 – 1980-ті рр. і відзначається початком якісно нового періоду у вивченні робітничої історії, що було пов'язано зі зменшенням і подальшим усуненням ідеологічного тиску на дослідників з боку держави. Відбувається пошук нових прин-

ципів та підходів до вивчення робітничої історії. Наявність єдиної концепції класової історії вже не задовольняє інтереси дослідників.

У радянських працях, присвячених робітництву, червоною ниткою проходить думка про те, що робітництво України – невід’ємна частина російського пролетаріату, один із його найбільших загонів, який пройшов ті ж самі етапи революційної боротьби, що і весь робітничий клас Росії. Українські робітники рішуче виступили на боці російського пролетаріату, підхопивши їхній революційний почин, розгорнули революційний рух в Україні [11]. Таким чином, доходили до думки про формування всеросійського пролетаріату, який, у свою чергу, внаслідок загальнодержавних перетворень, Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917 р. і приходу до влади в Росії більшовиків уперше в історії знищив «кайдани капіталістичного рабства» [12]. Дослідження радянських науковців були спрямовані на пошук доказів існування в Україні сформованого робітничого класу з самостійними традиційними боротьби за свої інтереси та тісним зв’язком із російським пролетаріатом. Це мало означати, що в Україні існували об’єктивні передумови для перемоги соціалістичної революції. Крім того, сама революція подавалася закономірним явищем, що було підготовлене самим ходом історичного розвитку людства.

Велике державне значення мало вивчення багатонаціональної історії робітничого класу СРСР. При цьому головна увага приділялась посиленню та загостренню революційної боротьби трудящих. Вивченню історії окремих загонів робітничого класу багатонаціональної Росії, узагальненню їх досвіду, як головної продуктивної сили суспільства, в СРСР надавалося великого виховного значення. Висвітлення історії робітничого класу України, його бойових, революційних традицій спрямовувалося на патріотичне виховання нових поколінь, на долю яких випало будувати «світле комуністичне майбутнє» [13]. У переважній більшості робіт, присвячених робітничому питанню, основний наголос робився на тому, що тільки на марксистській основі стало можливим справжнє наукове вивчення історії пролетаріату [14]. Для підтримки такої ідеї абсолютизувалася марксистсько-ленінська концепція, яка, до речі, не вважалася науковою в середовищі західноєвропейських марксистів.

У перші роки радянської влади робітнича тематика була як ніколи актуальною. На початку 1920-х рр. була здійснена спроба узагальнити статистичні матеріали, розглянути соціально-економічне становище робітництва, провести порівняльний аналіз становища робітників у Росії та в країнах Європи. Значне місце в дослідженнях радянських істориків, які працювали в комісіях по вивченню історії Жовтневої революції та комуністичної партії (Істпарт), належить висвітленню робітничого і соціал-демократичного руху в Україні. За 1922 – 1923 рр. українським істпартом було видано 57 номерів

журналу «Літопис революції», в яких надруковано ряд статей і спогадів з історії робітничого і соціал-демократичного рухів в Україні. Всеукраїнський та місцеві істпарті підготували близько 80 збірників спогадів та документів, окремих нарисів і монографій таких авторів, як В. Манілов, М. Волин, Є. Адамович, С. Кокошко, Ф. Ястребов, М. Рубач [15]. Кілька збірників висвітлювали революційний рух на Київщині, Харківщині, Одещині, Донбасі [16]. Статті і монографії, написані під безпосереднім впливом революційних подій, зберігають свою цінність і досі. Однак, ці праці ґрунтувалися на обмеженому колі джерел, в основному на звітах фабричних інспекторів, тому не є універсальними і висвітлюють лише окремі аспекти становища робітників. У цілому, в міжвоєнний період робітнича історія висвітлювалася винятково з позицій класової боротьби. Для цього етапу була характерна односторонність та вузькість поглядів на зміст та спроби розв'язання робітничого питання в XIX – на початку XX ст. У працях, опублікованих у 1920 – 1930-ті рр., зовсім не порушувалось таке важливе питання, як формування робітничого класу, не було створено узагальнюючих праць з історії робітничого класу України.

На другому етапі радянськими істориками було видано фундаментальні колективні праці з історії робітничого класу Росії та окремих регіонів країни, монографії, збірники наукових статей, присвячених зародженню і формуванню робітничого класу України. До 50-ї річниці першої російської демократичної революції була опублікована монографія Ф. І. Лося, що була спрямована на дослідження змін у становищі робітничого класу України в роки реакції і революційного піднесення. Стан розвитку промисловості України на початку XX ст., промислове піднесення у 1911 – 1913 рр., процес посилення концентрації виробництва були розглянуті як передумови перетворень у робітничому середовищі. Для розкриття становища робітничого класу автор використав статистичні дані про кількісні показники робітників в окремих галузях виробництва, віковий склад працюючих, умови роботи на виробництві, поширення безробіття. Наводяться дані про розповсюдження у 1908 – 1910 рр. практики надання робітникам «невизначених відпусток» на тривалий строк і за свій рахунок. До того ж зайняті робітники змушені були частину своєї заробітної плати відраховувати на утримання тимчасово безробітних. Усе це зумовило загальне зниження реальної заробітної плати і зубожіння робітничого класу в цілому. Поряд з цим простежується процес утворення організацій та спілок фабрикантів і заводчиків, роль яких зводилась до посилення експлуатації робітничого класу. Підприємці систематично зменшували розцінки і підвищували норми виробітку, внаслідок чого зменшувався зарібок робітників і відбувалося падіння життєвого рівня. Порівняно з заробітками робітників країн Європи, російські робітники заробляли у 2 – 3 рази менше [17]. Таким чином, автор змальовує картину становища робітників у

1907 – 1913 рр., прояснює причини робітничих виступів, пов'язуючи їх із загальною політичною ситуацією в країні.

Після XX з'їзду КПРС ще більше посилилась увага до історії робітничого класу. В 1965 році побачила світ монографія О. І. Лугової, присвячена сільськогосподарському пролетаріату періоду капіталізму. У роботі подана загальна характеристика економічного розвитку Південних українських земель, поширення капіталістичних відносин, що стало передумовою формування сільськогосподарського пролетаріату. Дослідниця виділяє два джерела поповнення сільськогосподарських робітників – місцеве зубожіле селянство та пришлі робітники, переважно з Київської, Харківської, Чернігівської губерній. Докладно проаналізовано чисельність та національний склад робітництва, а також висвітлюється боротьба проти капіталістичної експлуатації. Розкриваючи становище сільськогосподарського пролетаріату, О. І. Лугова наводить статистичні дані про денний раціон, характер травматизму, середню заробітну плату робітників. Цей матеріал свідчить про погіршення умов життя та праці з одночасним зростанням кількості сільськогосподарського пролетаріату. Таке явище О. І. Лугова пов'язала з погіршенням загальної соціально-економічної ситуації в Російській імперії та безправним становищем робітництва, яке вимушене було погоджуватися з поганими умовами праці. Робочий день наймитів не регламентувався законодавством і тривав «від зорі до зорі» [18]. Рівень заробітної плати був не стабільним, хоча залишався вищим, ніж в інших регіонах України. У дослідженні простежується еволюція форм боротьби сільськогосподарського пролетаріату – від стихійних невок на роботу до масового страйкового руху під час революції 1905 – 1907 рр. Разом із тим у дослідженні відзначено, що рух сільськогосподарського пролетаріату в другій половині XIX – на початку XX ст. відставав від робітничого руху, був епізодичним і недостатньо організованим.

До узагальнюючо-довідкових праць радянських дослідників, присвячених опису хронології робітничого руху в Україні, належить Хроніка революційного робітничого руху в Україні [19]. У роботі відображено різні форми революційної боротьби робітників України, починаючи з висування вимог, звернень до підприємців, і закінчуючи озброєними повстаннями. Наголос робився на керівній ролі Комуністичної партії на чолі з В. Леніним, яка, відстоюючи інтереси робітників, керувала їхньою боротьбою. Основною базою, на яку спиралась радянські дослідники, були документи Центрального державного історичного архіву Української ССР у Києві, державних архівів областей України. Усі події описані в хронологічній послідовності з огляду на позиції загальної політизації робітничого руху в Україні, тісного зв'язку робітничих виступів з російсько-японською війною, першою російською революцією, грудневими виступами в Україні, лютневою революцією 1917 р. Цінність праці полягає в

тому, що саме тут, уперше в радянській історичній літературі, розкривається вся багатогранність форм боротьби робітників за покращення свого становища.

Грунтуючись на засадах марксистсько-ленінської ідеології, радянські історики розгорнули вивчення революційної боротьби робітничого класу України в цілому та окремих його груп зокрема. У дослідженнях Ю. П. Лаврова послідовно викладено розвиток руху металістів – від стихійних економічних хвилювань кінця XIX ст. до ретельно підготовлених політичних виступів початку XX ст. [20]. З цієї ж тематики створено ряд монографічних праць, присвячених окремим історичним етапам робітничого руху в Україні, що передували подіям Жовтневої революції [23]. Ґрунтовно вивчено робітничий рух в Україні періоду реакції та другої хвилі революційного піднесення (1914 – 1917 рр.), з наголосом на принциповій ролі діяльності більшовиків

На третьому етапі в радянській історіографії були зроблені спроби узагальнення попередніх досліджень в сфері робітничого питання. Справжнім поштовхом у дослідженні робітничого руху стала створена в 1960 – 1970 рр. багатотомна праця «История городов и сел УССР». У Києві була проведена Всесоюзна наукова конференція «Про опыт написания истории городов и сел, фабрик и заводов, колхозов и совхозов СССР» [21]. Були зроблені спроби узагальнення історії розвитку робітничого руху в Україні. Спочатку це були тематичні збірники статей. Згодом вийшов у світ фундаментальний двотомник з історії робітничого класу УССР, у першому томі якого показана революційна боротьба робітників у період 1900 – 1917 рр. [22]. Найбільш ґрунтовною працею радянської доби, присвяченою робітничому питанню, є дослідження Ю. І. Кір'янова. Автор проаналізував зміни в тривалості робочого дня, розмір заробітної плати, умови харчування та побутові умови життя трудівників заводів, шахт, рудників, фабрик, розглянув комплекс соціально-економічних перетворень, що проводились царським урядом на початку XX ст. в сфері робітничого питання. Не можна не погодитись з висновками дослідника про те, що неможливо однобічно розглядати робітниче законодавство як «піклувальне та охоронне», необхідно розглядати його з точки зору «створення нормальних умов для праці та життя робітників». Подібний підхід відрізнявся від поширеного в попередні часи погляду [23].

У 1980 р. виходить праця Е. Е. Крузе, присвячена становищу робітників на початку XX ст. Звертаючи увагу на пенсійне забезпечення робітників царської Росії, автор зробив висновок про те, що це забезпечення носило невпорядкований характер. Створені у ряді підприємств каси взаємодопомоги практично не функціонували, а тому й не приносили бажаного ефекту. Дослідник негативно оцінює

фабрично-заводське законодавство, яке, на його думку, не задовольняло ні інтереси підприємців, ні вимоги робітників [24].

Разом із тим чимало питань з історії робітничого класу в перелічених роботах не висвітлено, що віддзеркалює загальний рівень розробки питання в сучасній історіографії. Це, зокрема, стосується профспілкового руху. Тривалий час чи не єдиною роботою з цього питання було дослідження І. Б. Берхіна «Луганська профспілка металістів» [25]. У 80-ті рр. з'явилися узагальнюючі праці з теми профспілкового руху [26].

Аналіз праць показує, що проблеми становлення робітників як окремої соціальної групи, їх склад, етапи робітничого руху радянськими істориками вивчались ретельно в заданому ідеологічному фарватері. У більшості досліджень радянського періоду увага акцентувалась на питаннях, пов'язаних із чисельністю, складом робітничого класу, особливостями його формування в Росії, розвитком страйкового та революційного руху робітників, а також жіночою та дитячою працею на підприємствах. У тіні залишались проблеми дослідження взаємовідносин в системі держава – підприємство – робітник. Якщо таке питання і розглядалось, то лише в контексті пригнічення пролетаріату буржуазією. Протягом десятиліть обговорення цих питань у середовищі науковців зводилось або до розгляду точок зору на тези, висловлені класиками марксизму-ленінізму, або до критики царського режиму.

На сучасному етапі розвитку української історичної науки залишається актуальним дослідження становища робітничого питання в радянській історіографії. Вивчення теми дозволить зрозуміти внесок радянських авторів, фактичне наповнення їх праць, що сприятиме визначенню перспектив висвітлення історії робітництва України.

РЕЗЮМЕ

На основани анализе основных работ советских авторов, посвященных положению украинских рабочих на рубеже XIX – XX вв. показано социально-экономическое положение рабочих, экономические и политические формы борьбы за свои интересы. В большинстве работ советских авторов основное внимание акцентировалось на вопросах, связанных с численностью, составом рабочего класса, особенностями его формирования в России, условиями жизни и труда промышленных рабочих. Исследования проводились в заданном идеологическом фарватере. В работе показано общее положение в исследуемой теме, а также сделана попытка осветить достижения и недостатки советской историографии. На современном этапе развития украинской исторической науки остается актуальным изучение положения рабочего вопроса в советской историографии. Дальнейшее изучение темы позволит создать полную картину истории украинского рабочего движения конца XIX – начала XX в.

Ключевые слова: историография, промышленные рабочие, социально-экономическое положение, советские исследователи, марксистско-ленинская идеология.

SUMMARY

On the basis of major Soviet works describing the conditions under which Ukrainian workers lived at the turn of XIX-XX c. the author shows the socio-economic status of workers, economic and political forms of workers' struggle for their interests. In most works of Soviet authors focus was paid to issues related to population density, composition of the working class, peculiarities of its formation in Russia, living and working conditions of industrial workers. The studies were conducted in an ideological key. We have shown a general situation in the study topic and made an attempt to highlight the achievements and shortcomings of Soviet historiography. At the present stage of Ukrainian historical science development it is still important to examine the situation of the labor problem in the Soviet historiography. Further study of the topic will give a complete picture of the history of the Ukrainian workers' movement in late XIX- early XX c.

Key words: historiography, Soviet scientists, industrial workers, socio-economic situation of proletariat, Marxist-Leninist ideology.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Иванов Л. М. К вопросу о формировании пролетариата Украины (по поводу работ Ф. Е. Лося, А. А. Нестеренко, Е. С. Компана и др. о формировании пролетариата Украины) / Л. М. Иванов. – Вопросы истории. – 1957. – № 6. – С. 137–147.
2. Маркевич О. П. Стасов В. В. Про робітничий клас України і революцію 1905 року в Росії / О. П. Маркевич, В. В. Стасов // Український історичний журнал. – 1965. – № 1. – С. 85–90.
3. Назаренко Ф. И. М. П. Драгоманов о развитии капитализма и положении рабочего класса в России и на Украине после реформы 1961г. / Ф. И. Назаренко // Ученые записки Львовского торгово-экономического института. – Вып. 1. – Львов, 1958. – С. 94–110.
4. Ботушанський І. В. Перегук революцій / І. В. Ботушанський // Український історичний журнал. – 2007. – № 8. – С. 86–92.
5. Реєнт О. П. Революційні та соціальні рухи трудящих мас України / О. П. Реєнт // Український історичний журнал. – 2005. – С. 32–43.
6. Шибаніц Р. М. Радянська історіографія про участь робітників Донбасу в революційних подіях 1905–1907 рр. / Р. М. Шибаніц // Український історичний журнал. – 2008. – № 3. – С. 56–78.
7. Нестеренко О. О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX – на початку XX ст. / О. О. Нестеренко. – М., 1952. – С. 36.

8. Лось Ф. Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX – начале XX века / Ф. Е. Лось. – К., 1955. – С. 117.
9. Вовчик А. Ф. Политика царизма по рабочему вопросу в предреволюционный период 1897–1917 гг. / А. Ф. Вовчик. – Львов, 1967. – С. 201–202.
10. Нестеренко О. О. Нариси історії промисловості і формування пролетаріату кінця XIX – початку XX ст. / О. О. Нестеренко. – М., 1954. – С. 89.
11. Приймаєнко А. И. Легальные организации рабочих Юга России в период империализма 1895–1917 / А. И. Приймаєнко. – К., 1977. – С. 202.
12. Там само. – С. 123.
13. Иванов Л. М. Состояние и задачи изучения истории пролетариата России / Л. М. Иванов // Вопросы истории. – 1974. – № 3. – С. 68–72.
14. Ленін В. І. Твори. – Т. 3. – С. 679–680.
15. Рабочее движение на Украине в годы нового революционного подъема (1910–1917). Сб. док. и мат. / под. Ред. М. А. Рубача. – К., 1959. – С. 31.
16. Революція 1905–1907 років на Україні. Збірник документів і матеріалів / під ред. Ф. І. Лося, І. Олійника, В. Шелудько. – К., С. 55–59.
17. Лось Ф. Е. Революція 1905–1907 років на Україні / Ф. Е. Лось. – К., 1956. – С. 268.
18. Лугова І. О. Сільськогосподарський пролетаріат Півдня України в період капіталізму / І. О. Лугова. – К., 1965. – С. 64.
19. Хроніка революційного робітничого руху на Україні (1900–1917) / під. ред. В. Г. Сарбея. – М., 1972. – С. 63.
20. Крузе Е. Е. Становище робітничого класу в 1900–1914 / Е. Е. Крузе. – Ленінград, 1984. – С. 101–102.
21. Кір'янов Ю. І. Життєвий рівень робітників Росії кін. XIX – поч. XX ст. / Ю. І. Кір'янов. – М., 1979. – С. 34–36.
22. Лавров П. А. Рабочее движение в Украине 1913–1914 гг. / П. А. Лавров. – К., 1957. – С. 84.
23. История городов и сел УССР. – М., 1978. – С. 23–24.
24. Робітничий рух на Україні в період імперіалізму. – К., 1961. – С. 453.
25. Бредіхін І. Б. Луганська профспілка металістів / І. Б. Бредіхін. – М., 1947. – С. 245.
26. Гонтар Т. М. Керівництво більшовитських організацій України розвитком профспілкового руху (1905–1907) / Т. М. Гонтар // Український історичний журнал. – 1980. – № 2. – С. 49–54.